

گزیده‌ای از خدمات علمی فرهنگی استاد محمدا تقی دانش پژوه

به کوشش: دکتر فریدون آزاد

است و تعامل و داد و ستد اطلاعاتی در این حوزه بزرگ فرهنگی همه نشان از وجود مراکز فرهنگی، مؤسسات پژوهشی و آموزشی و رونق صنایع حرف مرتبط با شرایط آن روزگارا است که در منابع متعدد داخلی خارجی به آنها اشاره شده است.^(۱) اما آگاهی از میزان و تعدد نسخه‌ها، پراکندگی آنها و تهیه فهرستی از آثار و آگاهی از محل استقرار نسخه‌ها کار بسیار پرزحمت و مشقت باری است، که در ایران این کار سترگ به دست افراد بسیار معدود اما شیفته، علاقمند و دلسوز صورت گرفته است، که مرحوم استاد دانش پژوه از جمله این افراد بوده است و شوق زائدالوصفی که از ویژگی‌های این گونه افراد است، اقدام به تهیه فهرست نسخه‌های خطی کرده است استاد ایرج افشار در این باره می‌گوید: «تحقیقات ایرانی و اسلامی

نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رساله جامع علوم انسانی

استاد دانش پژوه در حوزه کتابشناسی و نسخه‌شناسی از شخصیت‌های شناخته شده است که، کار بزرگ و بیادماندنی او در تهیه فهرس مختلف از کتابخانه‌ها و مجموعه‌های داخلی و خارجی و صدها مقاله با ارزش، از او یک چهره سرشناس جهانی ساخته است. وی در سال ۱۲۹۰ هـ. ش. در آمل متولد شد. پدرش حاج میرزا احمد درکایی لاریجانی از مجتهدین و فقهای مشهور آمل و لاریجان بود. در هیجده سالگی با فوت پدر، برای ادامه تحصیل راهی شهر مقدس قم گردید و از جلسات درس و بحث علمای بزرگ کسب فیض نمود.

در سال ۱۳۱۶ به تهران آمد و در سال ۱۳۲۰ به اخذ درجه لیسانس نایل شد. در همان سال در کتابخانه دانشکده حقوق مشغول به کار شد و این حضور شروعی بود برای فعالیت‌های

نسخه‌شناسی و متن‌پژوهی که حاصل کار ایشان صدها مقاله و تهیه فهرس بی‌شماری است که از او به یادگار مانده است. استاد دانش پژوه در پانز سال ۱۳۷۵ دارفانی را وداع کرد.

گسترده‌گی جغرافیای فرهنگی حوزه تمدن اسلامی و ایرانی بیانگر حضور اندیشمندان مسلمان در تمامی حوزه دانش بشری

روش علمی و مفهوم جدید آن در میان ما ایرانیان سابقه‌ای نزدیک به شصت سال دارد. در این مدت عده‌ای که به دوپست نرسند به مباحث مختلف مربوط به تحقیقات ایرانی و اسلام پرداخته‌اند. اما متأسفانه فقط چند نفر معدود توانسته‌اند که نتایج ثمرات مطالعات خود را در زمینه‌هایی که مورد تخصص آنان بود

است به مرتبه‌ای و میزانی برسانند که مورد استفاده دانشمندان آن رشته‌ها قرار بگیرد، یعنی بدان حد که دانشمندان مغرب به نوشته‌ها و آثار آنان استناد کنند. دانش پژوه یکی از افرادی است که به سبب خدمات بسیار و با ارزش و متنوعش مخصوصاً از لحاظ کارهایی که در زمینه نسخه‌شناسی و کتابشناسی انجام داده است بدین مقام و منزلت جهانی رسیده است و محققان غربی به تالیفات و فهارس او توجه کرده‌اند و آثار او را از مصادر کار خویش قرار داده‌اند.^(۴)

علاقه وافر استاد دانش پژوه به دست نوشته‌ها و منابع کهن و ارزشمند چنان است که با دیدن آنها، می‌پنداری به معشوق خویش رسیده است، رنج راه و دوری خانواده و سفرهای طولانی برای دست یابی به این گنجینه‌های با ارزش ملی و فرهنگی و مطالعه و تحقیق پیرامون آنها و تهیه فهرستی از این آثار از او چنان شیفته‌ای ساخته بود که با دیدن این منابع و نسخه‌ها حالت وصف ناشدنی پیدا می‌کرد و بی دلیل نیست که در طول حیات پربار و با ارزش خود مجموعه‌ای گرانبها از فهارس نسخه‌های خطی از کتابخانه‌ها و مجموعه‌های خصوصی ایران و مراکز دیگر در سایر کشورها (آمریکا، شوروی سابق، هند، پاکستان، افغانستان، ترکیه، فرانسه، انگلیس، هلند، عربستان سعودی و...) گردآوری کرده است که اینک از منابع با ارزش تحقیق در حوزه متون برای محققان داخلی و خارجی می‌باشد. «چنانچه فواد سزگین در تالیف معتبر خود به نام:

Geschichte der Arabischen Schrifttums

و بریگل در تحریر روسی کتابشناسی مشهور

Persian Literature: A bibliographical survey

تالیف استوری از فهارس دانش پژوه استفاده زیادی کرده است. تحقیقات او در جمع آوری و تالیف کتب موسیقی آن چنان وسیع است که از امهات کارهای او و از مراجع جهانی در زمینه موسیقی اسلامی است. تا آن جا که "نویاتر آلمانی در مقاله مفصل و عالمانه خود درباره موسیقی بومی و سنتی ایران که در مجله بسیار مشهور و معتبر *Der Islam* نشر کرد، نوشت که قسمتی از پیشرفت خود را در تهیه مقاله‌اش مرهون اطلاعات دانش پژوه بوده است."^(۵) و اگر نبود این کار با ارزش، بسیاری از تحقیقات و پژوهش‌ها به ثمر نمی‌رسید و از این بابت دانش پژوه به حوزه فرهنگ و تمدن اسلام و ایران در شناساندن چهره‌های گمنام و آثار با ارزش خدمت بزرگی کرده است.

از روحیه وصف ناشدنی ایشان، از دوستان نزدیک او بسیار شنیده شده است. استاد عباس زریاب خوبی که به همراه استاد دانش پژوه، حسین محبوبی اردکانی و خدیو جم در سفری به منظور شرکت در مجمع بررسی مربوط به نسخ خطی به کابل رفته بودند می‌گوید: «چون برای رفتن از فرودگاه به شهر در تاکسی نشستیم و سر

صحبت با راننده همزبان باز شد، دانش پژوه وسط صحبت پرید و از راننده پرسید که در کابل کتاب خطی می‌فروشند؟»^(۶)

بی‌گمان شوق وافر به دست نوشته‌ها و ولع دستیابی به آنها در سفر به کشوری چون افغانستان که روزگاری جایگاه علم و رواج کتابت و انواع هنر و حرف مرتبط با نسخه‌های خطی بود از او شیدایی ساخته بود که از راننده تاکسی به گمان این که در حال و هوای آن دوران است این چنین سؤالی می‌کند.

از دوستان و همکاران نزدیک او در این باره می‌گوید:

«دانش پژوه که اول بار بود به گوشه‌ای از سرزمین غزنویان سفر می‌کرد به یادایمی که در هر یک از بلاد خراسان، علما و دانشمندان به وفور بودند و کتابخانه‌های مدارس دایر بود و در بازار وارقان خرید و فروخت کتب خطی رواج داشت، تصور می‌کرد که هنوز هم نسخه خطی در شهری چون کابل، متاعی است بازاری و به آسانی در دسترس است.»^(۷)

از شیفتگی و علاقه وافر او به نسخه‌های خطی در بین دوستان و هم‌فکران ایشان مطالب و خاطرات جالبی به یادگار مانده است که در محافل خصوصی و سفرهایی که با ایشان داشته‌اند نقل شده است. یکی از همراهانش در سفر به لندن نقل می‌کند که:

«... دانش پژوه کتابی خرید که بهای آن هشت پوند بود. در ازای آن، یک بیست پوندی به فروشنده داد و می‌بایست دوازده پوند بگیرد، فروشنده بدون توجه هشت پوند به دانش پژوه داد. دانش پژوه از شوق وصول کتاب متوجه کم بودن پول نشد. مینوی که روبروی دانش پژوه نشسته بود ناراحت شد و گفت: "دانش چرا اشتباه کردی، تو باید دوازده پوند بگیری! در این گیرودار، احمد اقتداری که پهلوی دانش پژوه بود، گفت: آقای مینوی، چرا برآشفته می‌شوید، می‌دانید علت این اشتباه از کجاست؟ از این باب است که اسکاتس‌ها چاپی است نه خطی!"

از آقای دکتر محمد دانش پژوه، متخصص قلب و عروق و پسر استاد در مورد پدرش سؤال می‌کنند، ایشان از قول آقای دکتر محقق خاطره‌ای را بدین مضمون نقل می‌کنند:

«با همدیگر رفته بودیم هندوستان و در آن جا رفتیم به یک کتابخانه. ایشان که به کتابخانه رسید، انگار غرق شد. ساعت به شش بعد از ظهر نزدیک شد و مسئولان کتابخانه می‌خواستند کتابخانه را تعطیل کنند که من به مرحوم دانش پژوه گفتم: بیا برویم. بلافاصله گفت: به این‌ها بگو در را ببندند و بروند، من چیزی نمی‌خواهم بخورم، شب همین جامی مانم و صبح که شماها آمدید، بیرون می‌روم و صبحانه می‌خورم.»^(۸)

از خصوصیات اخلاقی استاد دانش پژوه، فرزندش چنین می‌گوید:

«ایشان آن قدر عاشق کتاب بود که برایش مسافرت و تفریح آن چیزی را که شما به آن می گوید تفریح، مثل سینما، پارک و... معنی نداشت. ایشان هم تربیت روحانی داشت و هم بسیار روشنفکر بود. لذت بخش ترین خاطره تربیتی که از او دارم این بود که اجبار نمی کرد، بلکه می گفت این کتاب را بخوان و بعد قضاوت کن...»
 درباره وصیت استاد دانش پژوه از فرزندش سؤال شد ایشان پاسخ دادند که «پدرم اصلاً وصیت نداشت. چیزی نداشت که وصیت کند. کتابهایش را که در زمان حیاتش به کتابخانه مینوی اهدا کرد؛ بنابراین چیزی نداشت.»

از دیگر خصوصیات استاد دانش پژوه روحیه نقادی، دقت، صبر و بردباری او در امر پژوهش و مطالعه بود و صرفاً به فهرست نگاری و نوشتن اطلاعاتی از نسخه ها اکتفا نمی کرد و همه این ها ناشی از تسلط او به حوزه کاری خویش و تبحری بود که به علوم و معارف اسلامی داشت. استاد ایرج افشار در مورد دقت و توجه استاد به نکات فنی در تهیه فهرس می گوید:

«دانش پژوه در تهیه فهرس خود، برخلاف اکثر فهرست نویسان شرقی و علی الخصوص ایرانی سعی کرده است که فهرس و مراجع مغربی یعنی آثار شرق شناسان و آن هم در اکثر زبان ها را ببیند و به دیده نقد به آنها بنگرد. خصوصیات دیگر فهرست های دانش پژوه آن است که او در معرفی نسخه ها از معرفی متن و تحقیق در احوال مولف و سنجش و بیان احتمالات غافل نمانده است و لو آن که مجبور شده باشد که چندین صفحه مطالب، درباره نسخه ای اختصاص دهد که از حد یک فهرست معمولی خارج باشد.»

مرحوم دانش پژوه خود نیز در این باره می گوید: «برای نسخه شناسی، دست کم دو بار خود نسخه دیده شده و طبق اصول فنی توصیف شده است. برای کتابشناسی، کوشش شده که اگر در مآخذ دیگری نام کتاب یاد شده باشد، آن مآخذ نام برده شده بلکه در برخی از موارد به کتابخانه های تهران سری زده شد و نسخه های همانند این نسخه در کتابخانه دیده شد تا یقین گردد که کتاب چیست.»^(۷)

استاد برای نشان دادن ویژگی های ظاهری و محتوایی نسخه ها سعی می کرد، نشانه ها و نمونه هایی از نسخ ارزشمند را در هر جلد نشان دهد تا محققان ضمن مطالعه فهرست ها، از بعضی ویژگی های نسخه نیز مطلع شوند. یکی از پژوهشگران درباره این ویژگی می گوید:

«... در هر جلد برای نمونه، کلیشه و عکس هایی از خطوط و امضای علماء و دانشمندان، صفحات آغاز و انجام و میانه کتاب ها، نمونه ای از یادداشت ها و حواشی نسخه را چاپ کرده است.

توضیحات و نکاتی که استاد در باب معرفی فهرس، کتابشناسی یا برخی نسخ خطی در دیباچه بعضی از مجلدات ارائه داده است، خود، درس روش تحقیق و اصول کتابشناسی و نسخه شناسی برای استفاده کنندگان و محققان نسخه های خطی است.»^(۸)

یکی از نگرانی ها و دغدغه های بزرگ استاد، فقدان کتابداران متخصص در زمینه نسخ خطی بود و با توجه به تعداد اندک و محدود این گونه افراد و از طرفی داشتن آشنایی به معارف گوناگون و به خصوص زبان های خارجی که یکی از ابزارهای مهم و اساسی برای ورود به این حوزه است، و از همه مهم تر صبر و حوصله محقق در یافتن اطلاعات و دقت در استخراج اطلاعات کتابشناختی و نسخه شناسی و امانت داری، از عمده مسائل و ویژگی هایی بود که افراد کمتری گرایش به این گونه تبعات و پژوهش ها پیدا می کردند. اما این مشکلات مانع از توجه به اصل موضوع نمی شود و این نیاز در حوزه متون بسیاری جدی است. در این باره سرکار خانم دکتر نوش آفرین انصاری می گوید:

«... استاد سفرهای متعددی به غرب داشتند و دستیابی سریع به اطلاعات را دیده بودند و شیوه های فهرست نویسی نسخ خطی را تجربه کرده بودند و وضعیت کتابخانه را به دقت مطالعه و مشاهده کرده بودند و از طرفی مشکلات جدی کتابخانه مرکزی (دانشگاه تهران) را در فقدان کتابداران متخصص در بخش خطی یافته بودند. ایشان بسیار گله داشتند که چرا علاقمند به نسخ خطی، در نظام کتابداری جدید ترتیب نشده است و من نیز متقابلاً گله کردم که شما برای متاعی به این مهمی هیچ گاه تبلیغ کافی نکرده اید.»^(۹)

مساعی و تلاش های استاد و پی گیری سرکار خانم نوشین آفرین انصاری به عنوان مدیر گروه و سایر همکاران ایشان در گروه کتابداری دانشکده علوم تربیتی دانشگاه تهران نتیجه بخش بود و اولین دوره کارشناسی ارشد کتابداری با گرایش خطی (با عنوان معادل) در سال ۱۳۶۸ در دانشگاه تهران برگزار شد که تعدادی از فارغ التحصیلان این دوره، هم اکنون در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و سایر مراکز مشغول به فعالیت هستند. بعدها نیز یک دوره توسط کتابخانه آستان قدس مشهد برای ارتقاء دانش کتابداران این کتابخانه برگزار شد ولی متأسفانه این اقدام بسیار مهم و اساسی به دلایل گوناگون متوقف شد.

خانم دکتر انصاری با توجه به تجربیات به دست آمده از این دوره یادآور می شوند که:

«... استاد همیشه درباره دوره بعد سؤال می کردند و ما معتقد بودیم که این دوره نمی تواند یک دوره صرف دانشگاهی باشد، بلکه باید دوره خاصی باشد که قرارداد دو جانبه ای بین دانشگاه و کتابخانه ای که نسخه خطی دارد برقرار شود تا آزمایشگاه دائمی این دوره که اسناد و کتب خطی است در دسترس باشد و اگر چنین نباشد بی فایده است.»^(۱۰)

همان گونه که مطرح شد، آشنایی به زبان های خارجی از ابزار بسیار مهم در حوزه کتابشناسی و نسخه شناسی است و استاد در راه اندازی این دوره، بسیار مصر بودند که زبان های خارجی برای دانشجویان به عنوان واحدهای درسی در نظر گرفته شود. یکی از مدرسین این دوره بیان می کند که: «ایشان معتقد بودند که زبان، مفتاح ورود به فهرست ها است و از این که کاریک فهرست نویس بزرگ را نتوانند بخوانند، رنج می بردند. اهمیت فراگیری زبان آن قدر برای استاد مهم بود که به شخصی پیشنهاد کرده بودند که به او زبان سریانی بیاموزد، که آن شخص گفته بود از کجا معلمش را پیدا کنم.

با توجه به گستردگی و نوع کار استاد دانش پژوه و پراکندگی نسخه ها و دست نوشته های حوزه تمدن اسلامی و ایران در اقصی نقاط دنیا و زحماتی که برای مطالعه و تحقیق و تهیه فهرس صورت گرفت و دیگر محققان و نسخه شناسان نیز در این کار بزرگ از هیچ کوششی دریغ نکردند، اما هنوز دست نوشته های زیادی حتی در سطح ملی به خصوص در مجموعه های خصوصی وجود دارد که هیچ فهرستی از آنها تهیه نشده است که جادارد، راه استاد دانش پژوه با تدبیر کارشناسان این حوزه و حمایت سازمان های متولی و اجرایی به خصوص کتابخانه های بزرگ ادامه یابد، تا روزی شاهد شناسایی بسیاری از این گنجینه های با ارزش که به تعبیری هویت نامه مسلمانان است باشیم. استاد ایرج افشار درباره گستردگی کار مرحوم دانش پژوه می گوید: «ناگفته پیداست که کار فهرست نویس در معرفی مجموعه های از نسخ خطی، به مانند موجی است که از دل دریا برمی خیزد و جواهر و خزف بی بها را هماغوش یکدیگر به کنار می آورد. ... وظیفه علمی او همان بود که کرده است، یعنی کلیه نسخ موجود در یک مجموعه یا یک کتابخانه را بشناساند.»^(۱۱) در مورد پرکاری و صرف وقت زیاد استاد دانش پژوه در تهیه فهرستی از نسخه های خطی و سامان دادن به این مجموعه عظیم، استاد نجیب مایل هروی، مصحح، محقق و نسخه شناس نظرات خود را چنین بیان می کند:

«ایشان یکی از پرکارترین فهرست نگاران و محققان متون در دوره معاصر بودند. کاری که ایشان انجام داده اند، اعم از تهیه فهرست نسخ خطی یا تصحیح متون در مجموع، کلان و گسترده است و کاری درخور قدر و تجلیل و بسیار آموزنده و راهگشا در حوزه های نسخه شناسی و متن شناسی است. ولی این مجموعه کلان بسیار بی نظم به جای مانده است و ضرورت تکامل فرهنگی اقتضا می کند که امروز برخی از این مراکز فرهنگی که اختصاصاً در زمینه های نسخ خطی یا تصحیح متون اهتمام می ورزند، قسمت هایی از کارهای پراکنده آن مرحوم را با نظم و نسق و روش معاصر همراه با کلید واژه ها و نمایه های مناسب و کشف های جدی تجدید چاپ کنند.

نجیب مایل هروی یادآور می شود که کارهای زیادی در حوزه فرهنگ ما بر جای مانده است. کسی که وارد طیف های این فرهنگ در ادوار گوناگون می شود... مجبور است که به کارهای عدیده و متکثر دست بزند و همین تکرر، تخصص را نرم نرم از انسان می گیرد. ایشان در ادامه می گوید: مرحوم دانش پژوه در نسخه شناسی و فهرست نویسی توفیق جدی داشتند و چون نسخ بسیار زیادی رویت کرده اند، شم نسخه شناسی را در ایشان بسیار تقویت کرده بود. اما در تصحیح متون هم، اگرچه اهتمام فراوانی کردند ولیکن این به آن مفهوم نیست که ما بتوانیم ایشان را در حوزه تصحیح متون با شخصیت دیگری مثل «علامه قزوینی بسنجیم».^(۱۲)

سامان دادن به مجموعه عظیم و با ارزش استاد، انتشار مجموعه مقالات ایشان و راه اندازی دوره آموزش نسخه های خطی در زمینه تصحیح و نسخه شناسی با هماهنگی مراکز آموزشی و کتابخانه های بزرگ که از دغدغه های جدی مرحوم دانش پژوه بود، از جمله مواردی است که انتظار می رود علاقمندان و مراکز تحقیقاتی و دانشگاهی در تحقق آنها تلاش کنند.

ان شاء الله

منابع:

- ۱- جهت اطلاع بیشتر به پنج شماره نشریه نامه بهارستان، از انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی رجوع کنید.
- ۲- افشار، ایرج. درباره دانش پژوه، مجله راهنمای کتاب، ج ۱۹، ش ۴-۶ (۱۳۵۵) ۲۷۵
- ۳- همان، ص ۲۷۶.
- ۴- همان، ص ۲۷۸-۲۷۹.
- ۵- همان، ص ۲۷۹.
- ۶- رضایی، محمد. محمدتقی دانش پژوه آن گونه که بود: پسر از پدر می گوید (مصاحبه). کتاب ماه (کلیات) سال ۵، شماره ۵ (اردیبهشت ۱۳۸۱) ۲۱.
- ۷- افکاری، فریبا. فهرست نسخه های خطی دانشگاه تهران و نشریه نسخه های خطی از آثار ماندگار استاد محمدتقی دانش پژوه است. کتاب ماه (کلیات) سال ۵، شماره ۵ (اردیبهشت ۱۳۸۱) ۲۷
- ۸- همان.
- ۹- افکاری، فریبا. گفت و گو با نوش آفرین انصاری (مصاحبه). کتاب ماه (کلیات) سال ۵، شماره ۵ (اردیبهشت ۱۳۸۱) ۱۶-۱۷.
- ۱۰- همان، ص ۱۸.
- ۱۱- افشار، ایرج. درباره دانش پژوه، مجله راهنمای کتاب، ج ۱۹، ش ۲-۶ (۱۳۵۵) ۲۷۸.
- ۱۲- فعال عراقی نژاد، حسین. گفت و گو با مایل هروی، محقق، مصحح و نسخه شناس (مصاحبه). کتاب ماه (کلیات) سال ۵، شماره ۵ (اردیبهشت ۱۳۸۱) ۱۹.